

**СИСТЭМА ЛЕКСІЧНЫХ СРОДКАЎ МІЖФРАЗАВАЙ СУВЯЗІ
У ЛІТАРАТУРНА-МАСТАЦКІМ ТЭКСЦЕ
(на матэрыяле твораў В. Быкава і У. Караткевіча)**

Характарыстыка сродкаў міжфразовай сувязі (МФС) мае надзвычай важнае значэнне для выяўлення праспекцыйна-рэтраспекцыйных суадносін тэкставых адзінак з мэтай пранікнення ў прагматыку члянэння тэксту і аналізу пісьменніцкага ідыястылю. Фарміраванне індывідуальнага аўтарскага стылю з'яўляецца адной з маладаследаваных праблем на сучасным этапе. У якасці найбольш выразных стылеўтваральных прыёмаў можна назваць лексічныя сродкі МФС. Да асноўных функцыянальных лексічных сродкаў МФС у лінгвістыцы тэксту адносяць лексічны паўтор, сінанімічную замену, перыфразу [2, 3, 4]. Найбольшай выразнасцю ў гэтых адносінах характарызуецца лексічны паўтор – “мэтанакіраванае паўтарэнне лексічных адзінак з папярэдняга тэксту ў наступным” [2, с.39]. Паўтор можа быць поўны, які прадугледжвае ўзнаўленне аднаго і таго ж слова або словаформы, і няпоўны (частковы), які забяспечваецца выкарыстаннем аднакаранёвых слоў. Аналіз твораў розных пісьменнікаў (у прыватнасці, В. Быкава і У. Караткевіча) сцвярджае адметнасць увядзення лексічнага паўтору: у той час як у В. Быкаў пераважна звяртаецца да няпоўнага лексічнага паўтору або да спалучэння яго розных відаў, У. Караткевіч засяроджваецца пераважна на ўжыванні поўнага лексічнага паўтору, часта ў

спалучэнні з анафарай. Ілюстрацыяй індывідуальнасці могуць служыць наступныя прыклады:

I. Прачнуўся [Агееў. – В. С.] ад нязвыклай цішы, расплюшчыў вочы і не адразу сцяміў, дзе ён. Было зусім цёмна, за прыштораным акном ляжала летняя ноч, праз шчыліну каля дзвярэй прабівалася тоненькая палоска святла ад лямпачкі з калідора. Аднекуль здалёк, з ускраіны пасёлка, далятаў ледзь чутны сабачы брэх, а наогул было маркотна і ціха. Неўзабаве ў гэтай душнай, гнятлівай цішы ён уваўў знаёмыя рухі рухаеіка (В. Быкаў. Кар'ер).

II. У тую ноч мне прыснілася: бязгучна скача дзікае паляванне караля Стаха. Бязгучна ржуць коні, бязгучна апускаюцца капыты, хістаюцца выразныя павады. Халодны верас пад іх нагамі; імчаць шэрыя нахіленыя наперад цені, і балотныя агні гараць на лбах коней. А над імі, у небе, гарыць самотная, вострая, як іголка, зорка (У. Караткевіч. Дзікае паляванне караля Стаха).

Прыведзеныя прыклады паказваюць ролю лексічнага паўтору і ў тэма-рэматычнай арганізацыі тэксту, і ў стварэнні экспрэсіўнасці, вобразнасці. Паўтор аднакаранёвых слоў (I) сэнсава і візуальна вылучае прадметы апісання, канцэнтруе на іх увагу, дапамагае стварэнню цэласнай карціны, часта, як і ў працытаваным прыкладзе, накіроўвае да папярэдняга зместу, што ўказвае на рэтраспекцыйную накіраванасць паўторанай адзінкі. Паўтор аднолькавых слоў (II) у сваю чаргу спрыяе ўзрастанню напружанасці, уплываючы такім чынам на канцэнтрацыю ўвагі вакол паўторанага слова і, адпаведна, на павышэнне вобразнасці. Павышаную значнасць у літаратурна-мастацкім тэксце набывае анафарычны паўтор і асабліва – у спалучэнні з абзацаваннем:

І яшчэ я зразумеў, якія незлічоныя дзесяцігоддзі праляцелі над зямлёю з тых часоў, калі гэтая жанчына сядзела перад жыўапісам. Дзе яны зараз, усе гэтыя людзі з гарчай крывёю і палкімі жаданнямі, колькі стагоддзяў прагрукацела па іх спараных касцях?

Я адчуваў, як вецер гэтых стагоддзяў праляцеў за маёй спінаю і ўзняў валасы на маёй галаве.

І яшчэ я адчуў, што ў гэтым доме стаіць холад, жахлівы холад, якога не выгнаць нават камінамі, што гараць дзень і ноч (У. Караткевіч. Дзікае паляванне караля Стаха).

Анафарычны паўтор асабовага займенніка я настойліва арыентуе на асобу аўтара, дыстантны паўтор спалучэння і яшчэ ў сукупнасці з паўторам аднакаранёвых рознатрывальных дзеясловаў адчуваў – адчуў падкрэслівае сілу эмоцый аўтара, сцвярджае іх

важнасьць для наступных падзей, г. зн. мае праспекцыйную накіраванасьць. Узаемасувязь лексічнага і марфалагічнага паўтораў мае выразнае праяўленне і характарызуе пісьменніцкі ідыястыль далёка не заўсёды, аднак аналіз твораў В. Быкава дазваляе сцвярджаць займеннікавы паўтор спецыфічнай рысай яго творчай манеры. І калі звычайна займеннікі выступаюць паказчыкамі сэнсавага адзінства, дапамагаюць размяжоўваць сумежныя ССЦ, то для быкаўскага стылю такая сістэмнасьць не ўласціва: займеннікі тут хутчэй накіроўваюць да наступнага паведамлення, чым да папярэдняга. Праспекцыйнай накіраванасьцю займеннікавага паўтору вылучаюцца нават пачатковыя ССЦ ("Жураўліны крык", "Альпійская балада", "Сваякі", "Сотнікаў", "Мёртвым не баліць", "Воўчая зграя" і інш.). На лексічным паўторы заснавана акаймаванне [1, с.59], якое заключаецца ў супадзенні зачыну і канцоўкі складанага сінтаксічнага цэлага (ССЦ):

І я ніколі ў жыцці не завяду ў хаце вавёрку. Я люблю сядзець у загарадным доме і сачыць праз акно, як яны бегаюць у заснежаных дрэвах – зырккі, жывы язычок агню, – люблю, калі яны раніцай цакочуць і стукаюць у шыбу (просяць арэхаў або проста хлеба), але не завяду.

Калі я быў у "ястрабках", то ў нашым нападзіцым атрадзе быў хлопец, і ў яго была ручная вавёрка. Вечна ездзіла ў яго на плячы, забіралася спаць у кішэнь гімнасцёркі, харошая была. Мы ўсе яе дужа любілі, падгадоўвалі.

А потым даведаліся, што рэшткі банды Боўбута прарываюцца нападзённы захад, і нас паставілі ў самае бяспечнае месца, ледзь не ў тылу, на ахову хлебных складаў, і хто ведаў, што Боўбут пойдзе гэтым, самым нязручным шляхам, самым, здавалася, складаным для яго.

Некалькі хвілін страляніны. З усяго майго "аддзялення" засталася два чалавекі.

Дык вось, той ляжаў дагары, і трава пад галавою намокла і пацямнела, і вавёрка цакатала ў яго на грудзях. Куля трапіла яму ў рот і разнесла патыліцу. Калі хлопцаў хавалі, яна, вавёрка, таксама ўсё сакатала на краі ямы.

Не, я ніколі не завяду сабе вавёрку (У. Кагаткевіч. Лісце каштанаў).

Акаймаванне з'яўляецца адным са спосабаў завяршэння ССЦ. У адрозненне ад анафарычнага і эпіфарычнага акцэнтнага ўвагі акаймаванне вяртае да зыходнай думкі ўжо пасля таго, як яна атрымала развіццё ўнутры кантэксту – у развіцці думкі ССЦ.

Дыстантнае паўтарэнне пачатковага слова, словазлучэння або сказа лагічна выдзяляе іх, звяртаючы да імпліцытна пададзенай інфармацыі. Такое лагічнае выдзяленне гучыць дысанансам у адносінах да суцэльнага выказвання, сцвярджае бясспрэчнасць аўтарскіх аргументацый, стварае атмасферу поўнага ўзаемаразумення рэферэнта і рэцыпіента.

Функцыя сінанімічнай замены у маўленні вельмі блізкая да функцыі перыфразы, мае тое адрозненне, што лексічны і сінанімічны паўтор адносяцца да экспліцытных тыпаў сэнсавага паўтору, а перыфразы – да імпліцытнага. Сінанімічная замена звычайна з'яўляецца не столькі характарыстыкай індывідуальнасці пісьменніцкага стылю, таму што выконвае пераважна тэкстаўтваральную функцыю, колькі спрыяе ажыццяўленню іншых, сэнсава і стылістычна важных фактараў: выкарыстанне сінонімаў, па-першае, дазваляе пазбегнуць стылістычна не апраўданага паўтору; па-другое, садзейнічае больш выразнаму адлюстраванню рэчаіснасці праз семантычную сувязь адзначанага прадмета (якасці або дзеяння) з іншым прадметам (якасцю або дзеяннем); па-трэцяе, уплывае на якаснае ажыццяўленне кагезіі і кантынуму. У станаўленні ідыястылю значную ролю адыгрывае перыфразы, з дапамогай якой дасягаецца эмацыянальнае адзінства рэферэнта і рэцыпіента:

I. А было ў яго [Хведара] тады шэсць душ: ён з жонкай Ганнай, двое старых, сыноч Мікалай ды малая дачушка Волечка, якая ў той год нарадзілася. І ён, пагарджаны парабак, патомны беззямелец, стаў уладаром гэткага багацця зямлі з былога панскага прасцягу над лесам. Помніў, душа яго спявала ад шчасця, белы свет здаваўся несканчона зіхоткім раем. Пабудаваў хату, гумно, хляўкі – зажылі... (В. Быкаў. Аблава);

Быстравокая худышка Светачка, таксама адзінае дзіця ў бацькоў, была надзелена ад прыроды надта развітым пачуццём годнасці і нікому не даравала крыўды – міжвольнай ці тым больш знарочыстай (В. Быкаў. Кар'ер).

II. Бо я верыў. Верыў гэтым устрывожаным вачам, злёгка скрыўленаму роту, неспакойным пальцам, нервовай спіне, напятай, як лук (вось-вось выскачыць звер) (У. Караткевіч. Чорны замак Альшанскі);

Гэта была Візантыйская Беларусь!

Гэта быў край паляўнічых і намадаў, чорных смалакураў, ціхага, такога прыемнага здалёк, звону забытых цэрквачак над дрыгвой, край лірнікаў і цемры (У. Караткевіч. Дзікае паляванне караля Стаха).

Тлумачэнне перыфразы можа мець як праспекцыйную, так і рэтраспекцыйную накіраванасць, таму гаварыць аб яе аўтарскай індывідуальнасці ў тэма-рэматычнай арганізацыі тэксту наўрад ці мэтазгодна. Адметнасць ужывання перыфразы хутчэй у яе эмацыянальнай насычанасці; у магчымасці ўключаць у сябе іншыя лексічныя сродкі, заснаваныя на мнагазначнасці, сінаніміі, аманіміі, антаніміі; у здольнасці да яе хуткай “расшыфроўкі”; у насычанасці імпліцытнасцю. Прыведзеныя прыклады выкарыстаных перыфраз адлюстроўваюць аўтарскую індывідуальнасць: перыфразы В. Быкава (дарэчы, пісьменнік аддае перавагу лексічнаму паўтору або сінанімічнай замене) недвухсэнсоўныя, са стрыманай эмацыянальнасцю, звычайна дапамагаюць больш дакладнай ацэнцы, аб’ектыўнай характарыстыцы асобы (прадмета, якасці, падзеі); перыфразы У. Караткевіча – спрэс насычаныя эмацыянальнасцю, экспрэсіўнасцю, паслядоўна адлюстроўваюць суб’ектыўны погляд аўтара, актыўна ўключаюць іншыя лексічныя сродкі, настолькі цесна звязаныя з сінанімічнай заменай, што часта размежаваць іх ілюстрацыі ў творах пісьменніка бывае проста немагчыма.

Працытаваныя прыклады пацвярджаюць адметнасць пісьменніцкага ідыястылю ўжо на ўзроўні аналізу лексічных сродкаў МФС:

1) У В. Быкава пераважае няпоўны лексічны паўтор або спалучэнне розных яго відаў. Індывідуальнасць быкаўскага паўтору – у абмежаванай вобразнасці і ў выкарыстанні займеннікавага паўтору як важнага элемента праспекцыі, што ў сукупнасці характарызуе індывідуальнасць творчай манеры пісьменніка. У. Караткевіч часта звяртаецца да поўнага лексічнага паўтору з мэтай экспрэсіўнасці маўлення. Выкарыстанне займеннікавага паўтору ў творчасці пісьменніка вылучаецца традыцыйнай праспекцыйнай накіраванасцю.

2) На ўзроўні сінанімічнай замены асабліва выразных ідыястылістычных адрозненняў не назіраецца. Што датычыць выкарыстання перыфразы, то тут індывідуальнасць праяўляецца іменна ў яе здольнасці павышаць вобразнасць. максімальна спалучаючы ў сабе усё багацце лексічных сродкаў мовы. Адметнасць перыфразы В. Быкава і У. Караткевіча знаходзіць сваё выражэнне ў імпліцытнасці: перыфразы В. Быкава спрыяюць выражэнню мастацкай аб’ектыўнасці выказвання; караткевічаўскія перыфразы насычаны эмацыянальнасцю і экспрэсіўнасцю, у іх

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

праяўляецца выразная суб'ектыўнасць, яны змяшчаюць максімум інфармацыі ў мінімальным аб'ёме, дапускаюць магчымасць чытаць між радкоў.

Неаднолькавае выкарыстанне лексічнага паўтору, сінанімічнай замены, спецыфічная “зашыфраванасць” перыфразы абумоўлены цесным перапляценнем экстра- і інтралінгвістычных фактараў, сярод якіх значную ролю адыгрывае магчымасць аўтара спалучыць у адзінае цэлае эпоху, у якой жыве, з часам, у якім разгортваюцца падзеі твора; уменне аб'яднаць рэальнасць і вымысел; здольнасць пісьменніка да максімальнага ўздзеяння на рэцыпіента.

1. Демиденко Л.П., Козырев И.С., Козырева Т.Г. Современный русский язык: бессоюзное сложное предложение: сложные синтаксические конструкции: сложное синтаксическое целое: чужая речь: пунктуация – Минск: Вышэйшая школа, 1987. – 173 с.;
2. Лосева Л.М. Как строится текст – М.: Просвещение, 1980. – 94 с.;
3. Лунёва В.П. Синтаксис связной речи (сложное синтаксическое целое) – Пермь: Перм. гос. пед. ин-т, 1982. – 88 с.;
4. Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика (сложное синтаксическое целое) – М.: Высшая школа, 1973. – 214 с.